

գործածո ան աս ձեռով՝ 1270 թուականին, Հեթումի դուստր Գիմի իշխանուհւոյն անուան մէջ (Սիսուան, էջ 145): Ասկէ տարի մը յետոյ է Կոստանդնի դաշնագիրը (Սիսուան, էջ 210), որ գլուխը քիչ մ'ալ վարէն առնուելով՝ տառս ստացած է գ տառին արդի ձեռագրին ձեւը:

Արդի ձեռագրին մէջ գրեթէ նոստրի ձեւով է. բայց կարերի է նաեւ սիւնը կըր զլխէն քիչ մը աւելի վեր երկարել եւ ծայրն ալ մազագիծ մը աւելցնել:

Կովկասի մէջ շատեր կը գրեն ձեռագիր զլխատառ ՔՔ ձեւով, իսկ Բ տառէն կը զանազանեն միայն անով՝ որ իբր Գ՝ գլուխը մազագիծ մը միացած է միջին թեւին, իսկ իբր Բ՝ միացում չկայ եւ թեւը անջատ կը մնայ:

Այս բոլորէն յետոյ իբրեւ ընդհանուր դիտողութիւն պէտք է ըսել, որ ինչպէս գրի տեւ սակներու, նմանապէս անոնցմէ իւրաքանչիւրին զանազան ձեւերուն համար տրուած թուականն եւ ընդունելու ենք իբրեւ մօտաւոր թուական եւ համարելու ենք միշտ աւելի ուշ: Այդ թուականները մենք քաղած ենք Ալիշանի տեղագրութեանց եւ Շողակաթի նմանահանութիւններէն, որոնք ինչ քան ալ հարուստ ըլլան, չէին կրնար սակայն պարունակել բոլոր ձեռագիրներուն միջոցները: Ասոր համար մենք այդ թուականները իբրեւ առաջնորդ չենք բռնած՝ գրիբու զարգացման ընթացքը պարզելու համար, այլ ձեւերու համեմատութիւնը: Այս պատճառաւ շատ անգամ պատահեցանք այնպիսի ձեւերու՝ որոնց թէեւ քանակը կը հանդիպէր ձեռագիրներու մէջ, աւելի ուշ կը հանդիպէր ձեռագիրներու աւելի բայց զարգացման օրէնքներու համեմատ աւելի հին են քան ուրիշ ձեւ մը, որ ըստ բախտի պահած է աւելի հին ձեռագրի մը մէջ: Իբր օրինակ յիշենք փ տառին առաջին ձեւը (Փ)՝ որուն գործածութեան թուականն է 999 թուէն մինչեւ 1183, իսկ երկրորդ ձեւը (փ), որ կը գործածուի 971էն մինչեւ այսօր: Երկու թապէս ածածուի 971էն մինչեւ այսօր: Երկու թապէս ածածուի 971էն մինչեւ այսօր: Երկու թապէս ածածուի 971էն մինչեւ այսօր: Երկու թապէս ածածուի 971էն մինչեւ այսօր:

Վերջացնելու համար հայերէն գրերու զարգացման ընդհանուր պատմութիւնը, յիշենք նաեւ այն նորագոյն փոփոխութիւնը՝ որ ունի փորձեցին մօցնել անոնց մէջ: Ամենուն յայտնի է որ բոլորգրի մէջ կան քանի մը տառեր, որոնք չափազանց նման են իրարու եւ փոքր գծիկներով միայն կը տարբերին. այսպէս են՝ ա — տ, գ — դ, զ — ղ, ո — ս: Օտար բառերու ընթերցանու-

թեան, մանաւանդ տպագրական փորձերու ժամանակ շատ դժուար է զանազանել այս տառերը, ուստի մտածեցին դարման մը տանիլ: Մուրճ թելթի խմբագիր Ա. Արասխանեան 1898—1899 թուին հնարեց նոր տառեր. դ դարձուց Դ, ղ դարձուց Ղ, իսկ տ տառին մէջ՝ միջին սիւնը երկարելով դէպի վար՝ դարձուց Կ: Մուրճի այս նորմուծութիւնը շարունակուեցաւ քանի մը տարի, բայց յետոյ՝ թերթին հետ խափանուեցաւ: Նոյն խնդրով զբաղել է նաեւ Վենետիկի Միթարեան միաբանութիւնը. բայց փոխանակ Մուրճի խմբագրութեան նման նորահնար եւ անհամաչափ ձեւեր հնարելու, աշխատել է օգտուիլ արդէն գործածական դարձած հայ ձեւերէն եւ դ ձեւին տեղ գրել է Ղ, զ ձեւին տեղ Ղ, իսկ տ տառին միջին գիծը աւելի բարակ է առել: Ո եւ ս գրերը կը մնան անփոփոխ: Այս շատ գեղեցիկ ձեւափոխութիւնը դժբախտաբար ամենուրեք տարածուած չէ:

(Վերջ:)

Հ. Յ. ԱՄՈՌՈՅԱՆ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՃՈՐՈՒԻ ԱՆՆՈՒՆԸ

առ — առուակ — Լ — լեռ: — ԼԶ — լեռնաշղթայ:

Ճորոխի Աւագանը գտնուում է Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան կողմը, Պոնտոսի՝ Ուղտիքի, Ուլիքների, Վրաստանի՝ Գուրիա, Մինգրելիա, Ախալցխա, Փոքրիով, Հայկականի՝ Արգահան (Գուգարք), Կարս-Վանանդի, Բասենի (Վերին եւ ներքին Բասեն), Կարնոյ, Դերջանի եւ Եկեղեցաբերդի գաւառների մէջ: Սահմաններն սկսում են հիւս. լայնութեան 40° մինչեւ 41,50° եւ արեւել. երկարութեան 57,30 մինչեւ 60,15°: Այս երկիրը չընկալուած գաւառներից բաժանուում է բարձր լեռնաշղթաներով, սրահող եւ սրահատար լեռներով, խոր-խոր անդունդներով, որոնք երկրի շուրջը անառիկ պատուարներ են կաղմում, հազարավայելութիւնը եւ յարաբերութիւնը անջատում: Այս լեռնաշղթաները գրեթէ համանման կերպով պարսպած են

երկիրը եւ իրար միացած. իրենց շարունակութիւնը երկրի ներքին գաւառներն էլ իրարից բաժանած է: Հայաստանի բարձրաւանդակի այս հիւսիս-արեւմտեան ծայրի լեռները կենդրոնական Ասիայի Կուէն-Լուն եւ Հինգիկուշ լեռների շարունակութիւնն են, որոնք ուղղւած են դէպի արեւմուտ եւ հասնում են փոքր-Ասիայի արեւմտեան ափերը, մինչեւ Եգէական ծով: Հայկական Պար լեռները Մասիսից եւ Արագածից շարունակելով իրենց ընթացքը Կարսի եւ Բասէնի միջով մտնում են Ճորոխի Աւազանը Կանդիլ եւ Դումլու լեռներ անունով: Հայկական Տաւրոս լեռները Կարնոյ դաշտի հարաւից՝ Փալան-Թեօքեան եւ Սրմանց-Բին-Գեօլ «Բիւրակն» լեռների շարունակութիւնը՝ մտնում են նոյնպէս Ճորոխի Աւազանը Կարաէլ լեռնաշղթայով, որը Ճորոխի եւ Եփրատի ջրբաժան գիծն է կազմում: Հիւսիսից Վրաստանի լեռնաշղթան շարունակուելով՝ Գուրիան բաժանում է Աջարիայից, Ճորոխի Աւազանը Բիոնի աւազանից: Պոնտոսի կողմից Պոնտական լեռնաշղթան՝ Պարխար, Քաչկար, Վարչամ-Բէդ եւ Չափանց բաժանում են Ճորոխի Աւազանը Պոնտական առուակներից, որոնք թափւում են Սեւ ծովը:

Ճորոխի Աւազանի արեւելեան սահմանները շարքով բռնել են՝ Չուբուխ-Նարին-Բաշի, Շահվէրդինա (Շահվերդի), Նասմարա, Սամսոնոսթա, Կարա-Թեփէ, Կաննի, Արսիան, Եալանուղ-Չամ, Թալ-Կալա, Դիւց, Դիւք, Սինէքի-Թէփէ, Եաղլի, Բիւրուլան, Կրաշ-Թէփէ, Կուրդիվան, Եասամալ, Եալափուղ-Չամ, Գերմուլէք, Չամսլ, Բանջարոտ (Փանջուրէտի), Աքունդեր, Կըզըլ-Դեղուկ, Դիւզուլթանմաղ, Մարդիւլ, Կոփ, Կարաջա, Ալաքէր, Խզրելիաս, Ագմեզը, Չամուրլի-Դերէ եւ Սոզանլու լեռնաշղթաները: Այս լշ-ը ձգուած են 60° — $60,30^{\circ}$ երկարութեան վրայ, օժապտոյտ դժերով, որոնցից մեծագոյն մասը պատած է խիտ անտառներով: Լեռնաշղթաների շարքը սկսում է հիւսիսից $41,45^{\circ}$ եւ վերջանում է հարաւում $40,15^{\circ}$ լայն:

Ճորոխի Աւազանի հարաւային սահմանները բռնած են արեւելքից դէպի արեւմուտք հետեւեալ լշրը. Սոզանլու լին միացած են Չախր-բարա, Կարդա-գեղուկ, Գիլիա, Ագմեզը, Չամար, Օյուկ-Թաշ (քանդակաւոր ժայռ), Թոփ-Դաղ, Չամուշ սրթի,

Սիւլրի, Կարաշիման, Կանդիլ, Դումլու, Կուշ-կուշար, Վարդադուր, Դեյիկով, Ագդաղ, Կուրդուրունդար, Կարա-Եայլա, Զիւղ-գաղ, Դանջիկ, Կոփ, Սղըշի, Սարխան, Չորոգմա եւ Վալուկ լշ-ները: Այս լշ-ները օժապտոյտ ձգուած են եւ տարածուած 40° — $40,15^{\circ}$ հիւս. լայն. եւ $57,30^{\circ}$ մինչեւ $60,15^{\circ}$ երկար: Լշ-ները արեւելքում անտառապատ են, դէպի արեւմուտք նօսրանում են անտառները, նուազում, մացառի են փոխւում եւ խաղաղ լեռանում են:

Ճորոխի Աւազանի արեւմտա-հիւսիսային սահմանը մի թեք գիծ է աղեղնաձեւ, որով ամբողջ Աւազանը մի մեծ եռանկիւնի է կազմում: Լշ-ների շարքը հարաւ արեւմուտքից արեւելք Վալուկ լեռները տարածուելով՝ հիւսիս-արեւելք միանում են Զիարէթ, Նատեխելիւրի, Սադանլի, Սարվ-Կայա, Քեշիշ-Կայա, Քրքլար (քառասուն գից), Չափանց, Սոզորնի, Եալադուղ, Վարչամ Բէդ, Պարխալ (Բալխար), Մթացկարա, Քաչքար, Ալթի-Պարմաղ, Մարսիս (Մասիս) Գուլիխանա, Կվախիդ, Քիւքրիւղ-Դաղ, Դէմիր-Կրան, Ահար-Բաշի, Պալ-Նաղիկ-Թէփէ, Փատաջուր, Պալդլի, Յկարխատի, Սաուդուրդի, Եանդունլի, Չալոնա, Կվախերիսի, Բեհլիվան եւ Կարաշալվար, որոնք տարածւում են դէպի Սեւ ծովի ափերը, մինչեւ Սարի եւ Մաքրիալի նաւամատոյցները: Աջարայի եւ Գուրիայի մէջ ջրբաժան գիծն են կազմում հետեւեալ լշ-ները, արեւմուտքից-արեւելք Նարաճիւրի, Աջարիս-Խելի, Չավիլիամթա, Մորվէլ, Կալվա, Փերանդա, Խինօ, Տազինատուրի, Պատարադետի, Գոտի-Մերիս, Կուրշիլիս-Յկարա, Սակուլա-Փէրդի, Յիւլից-Կարի, որը միանում է Չուբուխ Նարին-Բաշի լշ-ին: Այս եռանկեան հիւսիս-արեւելեան ծայրը բռնած է Չուբուխ-Նարին-Բաշի, հարաւ-արեւելեան ծայրը Սոզանլու անտառապատ լեռները եւ հարաւ-արեւմտեան ծայրը Վալուկ լշ-ն:

1. Այս եռանկիւնու միջին մասից սկսւում է Ճորոխը, ուղղւում է նախ հարաւային կողմով ուղղակի դէպի արեւմուտք, Չերմես կամ Չերմենէ անունան տակ, 55 կիլոմետր երկարութեամբ: Այստեղ միանալով Կուրդ առուակին, անունը փոխւում է Մասսատ վտակի, Մասսատ ձորի եւ աւանի անունով: Ակունքում Չերմես վտակը 7000° (ոսնաչափ) բարձրութիւն ունի Սեւ ծովից, սրբնթաց գիմում է արեւմտահարաւ

մինչև Բայրուրդ եւս 35 կիլոմետր, կամ ակունքից մինչև Բայրուրդ 90 կիլոմետր: Ակունքից մինչև Բայրուրդի հովիտը ձորոտի հունը իջնում է աւելի քան 1000' եւ կազմում է ձորոտի նախնական գաւառը-հովիտը, որին այսօր կանչում են Օվաջը (Հովտիկ):

2. ձորոտը Խան-Մատէն գեղից յետոյ, մտնելով Բայրուրդի կամ Բարեբառնի դաշտը, ուղղւում է դէպի հիւսիս եւ կոչւում է ձորոտ կամ Ժողովրդական դարձուածով Խելաւ-ձորոտ: Բայրուրդ քաղաքը հասնելուց յետոյ նա դէպի հիւսիս արեւելք է թեքւում կոր գծով, ապա ընդունում է Բալախոս վտակը: Խան-Մատէնից մինչև Խաջը եւ Ջինջուլ առուակներն ընդունելը կազմում է ձորոտի երկրորդ գաւառը՝ Բայրուրդի հովիտն ու դաշտը:

3. Բալախոս վտակը սկսւում է Գիւլ, Օթլուկէլ, Կարադաշ եւ Վալուկ լեռներից, իջնում է Հինգի, Լոռի ձորերից, ոռոգում է Սիւնուր եւ Բալախոս դաշտը եւ ապա ձախից խառնւում է ձորոտին այնտեղ, ուր ձորոտն սկսում է հոսել դէպի արեւելք: Բալախոսի խառնուների մօտ ձորոտը ունի 5800' բարձրութիւն, մեծ է ջրով եւ գնում է ասեղազուտ սահանքով: Բալախոսի վտակը ոռոգում է ձորոտի երրորդ գաւառը:

4. Բալախոսի խառնուներից 6-7 կիլոմետր ցած, Ջինջուլ եւ Խաջը առուակների խառնուներից յետոյ, սկսւում է Սպերի (Իսպիրի) երկար հովիտը, որ 40 կիլոմետր երկարութիւն ունի եւ տեղ-տեղ լեռների կատարները իրարից 5-10 կիլոմետր հեռաւորութիւն ունին եւ վերջանում է այս հովիտը աջից եւ ձախից ընդունած Հնուտ կրկին առուակներով: Սպերի հովիտը կազմում է ձորոտի չորրորդ գաւառը:

5. Կրկին Հնուտներից սկսւում է Կիս-կիմի (Կիշկա-Բախա) հովիտը, ուր ձորոտը սկսում է թեքուիլ դէպի արեւելահիւսիս եւ ապա հիւսիսարեւելք, մինչև Ամլէթ եւ Ախլաթ գեղերը, ուր Պարխալ խառնւում է ձորոտին: Կիսկիմն էլ Սպերի նման ձորոտի բարեբեր եւ ընդարձակ հովիտն է, ուր դաշտերն աւելի ընդարձակ են եւ աւելի մեծ յարմարութիւն ունին երկրամշակութեան: Կիսկիմը ձորոտի հինգերորդ գաւառն է կազմում:

6. Ապա Պարխալ կամ Պարխալ վտակը իջնում է Քաշկար լճից, ոռոգում է

Պարխալի եւ Բահլի հովիտները 36 կիլոմետր երկարութեամբ, ձախից խառնւում է ձորոտին: Այս վտակը իր ոռոգած հողերով եւ բազմաթիւ առուակներով կազմում է վեցերորդ գաւառը:

7. Կոլիկից ձորոտն ուղղւում է հիւսիս-արեւելք ձախից ընդունւում է նախ Խամ-ալի՝ Փետնիզուր եւ ապա Մելօ առուակները մինչև Օրջոխ (Որջնհաղ) 35 կիլոմետր երկարութեամբ, որը կոչւում է Խալխալի վիճակը կամ գաւառը: Այս գաւառը իր առուակների աւազանով կազմում է ձորոտի եօթներորդ գաւառամասը:

8. Պարխալ վտակը ընդունելուց յետոյ ձորոտը ուղղւում է դէպի արեւելք 10 կիլոմետր երկարութեամբ մինչև Լիվանա եւ Կոլիկ գեղերը եւ ընդունում է աջից Թորդումի եւ Օլթիի միացեալ վտակները: Թորդում վտակը սկսւում է Դումլու եւ Կուշ-կուշար լճից, հարաւից հիւսիս ուղղւում է, անցնում է Թորդում լճով, թափւում է Թեւի ջրանցքը եւ 105 կիլոմետր ճանապարհ կտրելով եւ բազմաթիւ առուակներ ընդունելով՝ հասնում է ձորոտին: Թորդում վտակն իր ընդարձակ աւազանով կազմում է ութերորդ գաւառը ձորոտի Աւազանի:

9. Օլթի վտակն սկսւում է Կանդիլ (Ոսկեանց) լեռներից, ուղղւում է դէպի հիւսիս ընդունելով բազմաթիւ առուակներ: Ինչպէս Թորդում վտակը, նոյնպէս Օլթի վտակը իրենց ակունքում ունին բազմաթիւ լճակներ, իրենց ընդարձակ մարգաստաններով եւ չրջապատուած են անտառապատ լեռներով: Օլթի վտակն ընդունում է Բարդուզ, Կոծձոր, Փանաղկերտ, Փէնէկ (Բանակ) եւ Թաւուսկեր (Տալոյքար) առուակները, 100 կիլոմետրից աւելի երկարութիւն ունի միայն կենդրոնական Օլթի վտակը եւ չափ ընդարձակ աւազան: Օլթի վտակը կազմում է իններորդ գաւառը ձորոտի Աւազանի:

10. Արգվինի գաւառամասում ձորոտը աջից-արեւելքից ընդունւում է Շաւշտի վտակը, որ բազկացած է Շաւշտ, աջակողմեան Իմերիեւ եւ ձախակողմեան Արդանուշ առուակներով: Շաւշտ վտակը 85 վերստ երկարութիւն ունի եւ ընդարձակ աւազան, իր բազմաթիւ վտակներով: Շաւշտ վտակը տասներորդ գաւառամասն է ձորոտի Աւազանի:

11. Օրջոխից մինչև Արգվին եւ ապա

մինչեւ Խատրիայի եւ Իրսայի գետախառնունքը, արեւելեան 25 կիլոմետր երկարութեամբ, կազմում է Արդվինի տասնմէկերորդ գաւառամասը Ճորոխի Աւազանի:

12. Իրսայից Ճորոխը դէպի հիւսիս ուղղուած 15 կիլոմետր անցնելուց յետոյ, ձախից ընդունում է Մուրղուլ վտակը, որ 30 վերստաչափ երկարութիւն ունի եւ ընդարձակ հովիտ: Մուրղուլը կազմում է Ճորոխի տասներկուերորդ գաւառը:

13. Մուրղուլի խառնունքից 3-4 կիլոմետր հիւսիս, ձախից Ճորոխին խառնում է Իչկալա եւ 10 կիլոմետր աւելի ցած Բէհէվան վտակները: Սեւ ծովի ափերից մինչեւ Ճորոխի ափը 10-12 կիլոմետր է եւ կազմում է տասներեքերորդ գաւառը Ճորոխի Աւազանի, մինչեւ ծովախառնունքը:

14. Բորչխա վտակի գիւմաղէմ Ճորոխի աջ ափից խառնում են Դեվիա, ապա Կլասկուրի եւ Մարադիտի դէմ Մաճիխել վտակները, որոնք կազմում են տասներորդ գաւառը Ճորոխի Աւազանի եւ քաղաքականապէս միացած են Բորչխա-բէմէլ-վանին:

15. Ճորոխի ամէնից երկար, ջրառատ, բազմաթիւ առուներով ողողուած եւ ընդարձակ աւազանով գաւառը Աջարան (Եգերիան) է, որը 120 կիլոմետր երկարութիւն ունի, եօթը մեծ ճիւղեր եւ հարիւրաւոր առուակներ: Աջարան կազմում է Ճորոխի վերջին եւ տասներեքերորդ գաւառը. որոնցից իւրաքանչիւրը իր գերքը, դերը եւ անցեալն ունի, որոնց նկարագրութեան համար կազմուած է սոյն երկը:

16. Սրանց վրայ աւելացնելու ենք Կորոնիս-Թաւի, Չակվիսթաւի եւ Կինդրիչ առուակները, որոնք Բաթումի գաւառի հիւսիսային կողմից ուղղակի թափւում են Սեւ ծովը եւ կազմում են տասներեքերորդ գաւառամասը:

Ա.

Հովտիկ եւ Մասսաթի հովիտը:

Ճորոխի ափունքը գտնւում է Ճորոխի Աւազանի կենդրոնում, Կազան Բաշի¹ լեռ-

ների արեւմտեան լանջերից բղխում է իրարից երեք-երեք կիլոմետր հեռաւորութեամբ երեք առուակ, հիւսիսայինը՝ Չերմեաի, միջինը Յուրէն-Շէհէր², հարաւայինը՝ Կարաղալուր, որոնք երեքը միանում են 4-5 կիլոմետր դէպի արեւմուտք հոսելուց յետոյ, աւերակ Յուրէն Շէհէրի մօտ եւ ապա ուղղւում են արեւմուտքն: Կազան-Բաշի լեռներից մինչեւ Սեւ ծովը Ճորոխը 380 կիլոմետր երկարութիւն ունի, 7000' ոտն. բարձր: Չերմեաին առաջ գնալով ոռոգում է Բաղա-Վանք², Կարակայա, Օրքա-Վե-

հեռաւորութեան վրայ սյա ընդարձակ ու երակները ցոյց են տալիս, որ սյա վայրում հնումը, ոչ միայն Պարթեաների, այլ նրանցից էլ վաղ քաղաքակրթութեան ժողովուրդ է ապրել, Կազան, Կազան-Բաշի, Կազանչի, Կազանֆէր, Կազնէֆէր կոչւում են ամբողջ Հայաստանում բազմաթիւ աղբերակներ, առուակներ, լճակներ, որոնք բղխում են բարձր լեռնից: Զբաղւելով Սուկուէտ լեռներից ազատ իջնում է դէպի արեւելա-հիւսիս Կազան-Ջուր առուակը, որ ապա անցնելով Զարա-Խանա գեղից, սրա անունն է վերցնում: Արագածի վրայ գտնւում է մի լճակ, որ Կազանֆէր է կոչւում, նոյնպէս մի գիւղ Կազանչի անունով: Արփաչայի ափումը՝ Արփա լճից ոչ հեռու, ճահճների մօտ Կազանչի (Ղալալու) անունով մի գեղ կայ: Գարալագեաղից մի առուակ միանում է արեւելեան Արփաչային Կազանչի անունով: Կուր գետի ա. կուրը՝ Կուր գաւառում ահուժ է Կազնէֆէր լճակից: Վանի լճի արեւմտահիւսիսային կողմ Կուր լեռների եւ Կուր առանի մօտ, Կազուկ լճակից ոչ շատ հեռու գտնւում է Կազան լճակը: Մասսի ստորին լանջերում կայ Կազանչի անունով գեղ եւ առուակ: Գանձակի գաւառում կայ մի գիւղ եւ առուակ Կազան-Բուլակ անունով: Զեփադի գաւառում Կազանչի անունով գիւղ եւ առուակ կայ: Գաղատանում կայ մի գեղ Կազանիշէն անունով, այնպէս որ Կազան բառը պիտի նշանակէ ջրերի յայտնութեան-բոլորման կէտ: Զբային զօրութեան յայտնութիւն (ΕΠΙΦΑΝΟΝ) է Կովկասի լճի Կազ-Բեդ լեռան անունն էլ ընդհանուր Կազարմանն է ցոյց տալիս:

¹ Յուրէն-Շէհէր աւերակները անդարակոյս մեծ քաղաքի աւերակների մնացորդներ են, մինչեւ չպեղուի, չի կարելի այդ քաղաքի մասին որոշ գաղափար կազմել: Աւերակներից շատ ընդարձակ են. մեծամեծ թուամբեր կան 2-3 մետր հողով ծածկուած: Տեղաւոր սրբատաշ քարէ, որ մեր են երեւում եւ այդ աւերակներից բազմաթիւ քանդակուած քարեր տարուած են այլ եւ այլ տեղեր: Յուրէն-Շէհէրի եւ Փւնշա-Փազի աւերակները ոչ առաջինն են եւ ոչ էլ վերջինը, Յուրէն Շէհէրից 5 կիլոմետր հարաւ արեւմուտք Չերմեանէ վտակի ափին կայ համանման մի ուրիշ աւերակ Ոստան, Օրթա-Վերան անունով: Այս բոլորն յիշեցնում են, որ սյա Հովտիկ ժամանակին նախարարական եւ արքայական բնակավայր է եղել: Յուրէն-Շէհէրի անունը ցոյց է տալիս որ նա գոյութիւն ունեցել է Պարթեա-Արշակունիների շրջանում: Զերմեաի առուակը, որին բնիկները նոյնպէս Զերմեա են կոչում: Արգեօք Խորենացու յիշած Զրմեա Ոստանը չէ, որը Գրգ գոթում վերաջինեւ եւ այն տեղից թագաւորութեւր ամբողջ Հայաստանի վրայ Տիրան Արշակունիին քանն տարի:

² Բաղա-Վանքի անրի մէջ կայ մի աւերակ տաճար, որի շուրջը բազմաթիւ աւերակներ, իսկ այդ աւերակներից մէկի հիմնական շարքերի տակ նկատելի է Ալեքսանդրեան հսկայական պարիսպ, որը մի ժամանակ ծառայել է որպէս ամբողջ եւ ապա պալատական մի շինուածքի հիմք: Բաղա-Վանքը Յուրէն-Շէհէրից ընդ աւելն 2-3 վերստ հեռաւորութեամբ:

¹ Կազան-Բաշի լճն միացած է հարաւից Կազան եւ Սալախի Բաշի լեռներից: Ճորոխի կենդրոնական ափումը եւ որի արեւելեան փեղերից բղխում է Զիարէթ լճակից՝ Զիարէթ առուակը, որի ափերին տարածուած է Փաշա-Փազի աւերակները: Յուրէն-Շէհէրի աւերակներից 7-8 կիլոմետր

